

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԹԵՄԱՏԻԿԱՅԻ ԱԿՏԻՎԱՑՈՒՄԸ ՊԱՐՍԻՑ
ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԴԱՍԹԱՆՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ պարսկական, կրոնական, Իրան, պարսից, դասթան, ժողովրդական վեպ, ժանր, ավանդավեպ, այար, հերոս, Սեֆյան, դասթանասաց

IX – XII դդ. սկսած՝ Իրանում և Միջին Ասիայում զարգանում է քաղաքային կյանքը, ինչին զուգընթաց պարսից գրականության մեջ մեծ տարածում է ստանում ժողովրդական վեպի՝ դասթանի (նաև դեսսե, ռեվայաթ¹) ժանրը: Ըստ տաջիկ գրականագետ Յու. Սալիմովի՝ «Թեև դասթանի ժանրը մասամբ արդեն որոշակիացրել է իր առանձնահատկությունները, սակայն դրա ձևավորումը վերջնականապես չի ավարտվել, այդ պատճառով էլ ռեվայաթ, դեսսե, հեքիաթ տերմինները ևս երբեմն գործածվում են նույն ժանրը բնութագրելու նպատակով²», ինչին համաձայն չէ իրանցի հետազոտող Մոհամմադ Հանիֆը: Նա վերջիններիս տարբերությունը մեկնաբանում է ժամանակային կտրվածքով³:

Այս ստեղծագործությունների մեծ մասն ակունք է առնում հինավուրց լեգենդներից, որոնք էլ՝ իրական պատմական իրադարձություններից: Դրանցում առանձնահատուկ կերպով իրենց անդրադարձն են գտել ժողովրդական մտածելակերպը և կենցաղի առանձնահատկությունները: Ստեղծվում

¹ Դասթան, դեսսե, ռեվայաթ տերմինները պարսից գրականագիտության մեջ գործածվում են գրեթե նույն իմաստով՝ ավանդավեպ, պատում, գրույց, հեքիաթ, լեգենդ:

² Шодиевич Х., Жанр романа урду и его развитие до первой половины XX в., Душанбе, 2015, ст. 38.

³ Ավելի մանրամասն տե՛ս՝ <http://sarapoem.persianguig.com/link7/amyaneh4.htm>. Hanif M. Vijegihayequessehayeamianeyefarsi.

Է պրոֆեսիոնալ ասացողների ինստիտուտ (դասթանգու, դեսսեխան, նադդալ)⁴: Առավել հայտնի ասացողները ստեղծում են հետևորդների դպրոցներ, հավաքում լեգենդներ, ավանդազրույցներ, ասքեր, գրի առնում դրանց հակիրճ բովանդակությունը, որոնք կոչվում են «քեթաբչե» (գրքույկ) կամ «թումար»⁵: Այնուհետև այդ գրառումները համալրվում են բանավոր խոսքի մանրամասներով: Այսպես պարսից միջնադարյան արձակում ձևավորվում է պարսկալեզու ժողովրդական դասթանի ժանրը, որում հեքիաթայինը, ֆանտաստիկականը և անհավանական արկածների շարքը երբեմն ամբողջովին շղարշում են պատմական նախասկիզբը:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ժողովրդական վեպն ինքնուրույն գրական ժանր է, սակայն այն կարող է թեմատիկ աղբյուր հանդիսանալ այնպիսի գրական ժանրերի համար, ինչպիսիք են վեպը, էսսեն, պատմվածքը և ակնարկը⁶: Դասթաններն ունենում են ռոմանտիկական, սիրային և բարոյախրատական բովանդակության: Հերոսական դասթաններում նկատվում է նաև սուֆիզմի ազդեցությունը: Դրա վառ օրինակ է «Չոբա դերվիշ» դասթանը⁷:

Ժողովրդական վեպի ուսումնասիրությունն սկսվել է XIX դարի կեսերից: Դրանց մի մասի հակիրճ ամփոփումը տվել է Ժ. Մոլեմը 1838 թ.: 1862 թ. ռուս գիտնական Ն. Խանիկովը հրատարակում է «Աբումուսլիմնամե»-ի հակիրճ բովանդակությունը⁸: Իր ուսումնասիրությունում մի քանի էջ դասթաններին է նվիրել նաև գերմանացի գիտնական Գ. Էտտեն: XX դարի 30-ական թթ. պարսկալեզու դասթաններին նվիրված ուսումնասիրություններ և հոդվածներ են տպագրում նաև

⁴ Դասթանգու, դեսսեխան, նադդալ՝ դասթաներգու, դեսսեասաց, ասացող:

⁵ Чилаев К., Народный роман, «Абу Муслим Наме», Душанбе, 1985, ст. 61.

⁶ Шодиевич Х., Жанр романа урду и его развитие до первой половины XX в., ст. 35.

⁷ Նուն տեղում, էջ 37:

⁸ Чилаев К., Народный роман, ст. 4.

խորհրդային արևելագետներից Է. Բերտելսը, Ա. Ռոմասկևիչը և Ի. Բրազինսկին: Սակայն առավել ինտենսիվ կերպով ժողովրդական դասթաններն սկսեցին ուսումնասիրվել 1960-ական թթ. հետո⁹:

Իրանում ժողովրդական գրականության ուսումնասիրողների շարքում առաջինը Մուհամմադ Ջաֆար Մահջուբն է¹⁰: «Սոխան» ամսագրում նա հոդվածների շարք է տպագրում, որոնցում հիմնականում հակիրճ ներկայացվում է նշված դասթանների ֆաբուլան: Մահջուբը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում նկարագրվող ստեղծագործությունների բնույթի և բովանդակության մասին, իսկ «Ամիր Արսլան» դասթանի առաջաբանում բնութագրում է ինչպես այդ, այնպես էլ մի քանի այլ դասթաններ¹¹:

Դասթանների ուսումնասիրության գործում մեծ ավանդ ունի նաև իրանցի հայտնի գրականագետ Ջաֆիոլլահ Մաֆան: Նա հրատարակում է «Դարաբնամե»-ի տեքստերը՝ Աբու Թարսուսիի և Բիդամիի գրի առած տարբերակներով: Ժողովրդական գրականության ուսումնասիրության ասպարեզում կարևոր նշանակություն ունեն նաև իրանցի գիտնականներ Փարվիզ Նաթել Խանլարիի, Սիրուս Փարհամի, Մոջթաբա Մինովիի, Մուհամմադ Մարվար Մոուլայիի և Ջալալ Սաթթարիի, Մոհամմադ Ղասեմզադեի հոդվածները և ուսումնասիրությունները¹²:

Հիշատակության են արժանի «Ղեսսեյե Ամիր Համզե» դասթանի հրատարակության շուրջ քննարկումներն Իրանում: Ջաֆար Շիարի առաջաբանով հրատարակված երկը մի

⁹ Նույն տեղում, էջ 4:

¹⁰ Mahjub J. M., *Adabiayate amianeve Iran*, Tehran, 1382, s. 9-15.

¹¹ Նույն տեղում, էջ 4-5:

շարք հողվածների և գրախոսությունների գրվելու առիթ է դառնում: Մրանցում տեղ են գտել նաև չհիմնավորված եզրակացություններ: Մասնավորապես Մահդի Քաբիրը, ուշադրություն չդարձնելով դասթանի՝ ստեղծագործական առանձնահատուկ միջավայրում ստեղծված լինելու հանգամանքին, հղում անելով Փ. Ն. Խանլարիին, ստեղծագործության բովանդակությունը հայտարարում է հակաիրանական: Այս բանավեճը հիմք է հանդիսանում ընդհանրապես դասթանների բովանդակության, գաղափարագեղարվեստական առանձնահատկությունների ուսումնասիրության համար:

Պարսկալեզու դասթանների ուսումնասիրության գործում զգալի աշխատանք են կատարում նաև տաջիկ իրանագետները: 1951 թ. հրատարակվում է «Չոր դարվեջ» (Չորս դերվիշ) դասթանը, որի տեքստը հրատարակության էր պատրաստել գրող Ջալալ Իդրոմին: Գրքի առաջաբանը պատկանում է տաջիկ հայտնի գրող և գիտնական Սադրիդդին Այնի գրչին: 1963 թ. լույս է տեսնում պարսկալեզու ժողովրդական պատումների և զրույցների ռուսերեն թարգմանության ժողովածուն՝ Յ. Բորչչևսկիի ուղեկցող հողվածով:

Հրատարակված բազմաթիվ ուսումնասիրությունների ու աշխատությունների շարքում, ուր վեր են հանում ժանրի տեսական խնդիրները, առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում Յ. Մալիմովի մենագրությունը: Դրանում քննության են ենթարկվում պարսկալեզու մի շարք ժողովրդական վեպեր: Այս ուսումնասիրության շնորհիվ ժողովրդական գրականության փոքրածավալ ժանրի շատ ստեղծագործություններ մտնում են գրական շրջանառության մեջ:

Ժողովրդական դասթանների ուսումնասիրության գործում շոշափելի ավանդ ունի ներդրած նաև վրաց ուսումնասիրող Ա. Գվախարիան: Նրա ուսումնասիրությունները արժեքավոր եզրակացություններ են պարունակում դասթանների ծագման, գոյատևման, ձևի և դրանց վրացական տարբերակների մասին: Պարսկալեզու դասթանների ուսումնասի-

րության գործում մեծ դեր ունեն նաև Ջ. Ազիզկուլովի, Խ. Ս. Ակբուտասևի, Ա. Ակրամովի, Ա. Ա. Դեխտյարի, Ջ. Դորիի, Գ. Ջոգրաֆի, Ջ. Իկրամի, Խ. Քորոդլիի, Ռ. Գ. Լևկովսկիի, Ս. Նորմատովի, Ա. Ս. Սուխաչովի, Ն. Թումանովիչի, Մ. Շուկուրովի, Ա. Մ. Շոյտովի և այլոց հողվածներն ու աշխատությունները¹³: Հիշատակելի են նաև Ռ. Վինստեդտի, Իֆան Մալջուկի և Մալիխ Անբարջիողլուի հետազոտություններն ու հողվածները:

Թեև իրանցի և արտասահմանցի իրանագետները հավաքվել են զգալի նյութ և հրատարակել ժողովրդական դասթանների քիչ թե շատ նշանակալի օրինակները, սակայն դրանց մեծ մասը մենագրական մակարդակով դեռ ուսումնասիրված չէ:

Միջնադարում իրանական դասթանները մեծ տարածում են գտել նաև հարևան Հնդկաստանում, Թուրքիայում և այլ երկրներում: Դրանք այսօր թեմատիկ սնուցման աղբյուր են ոչ միայն պարսից, այլև ժամանակակից պակիստանյան և տաջիկական պատմավեպերի համար ևս¹⁴: XVIII դարի երկրորդ կեսին Հնդկաստանում մեծ մոնղոլների պետության թուլացման ժամանակաշրջանում դասթանի ժանրը ծաղկման շրջան է ապրում: XVIII - XIX դդ. հնդկական դասթանների հերոսները նույն պարսից դասթանների հայտնի հերոսներն են՝ Խաթամ Թալը, Ամիր Համզան, Օմար Այարը և այլք¹⁵:

Դասթանի ժանրի գլխավոր տարբերակիչ հատկանիշներից է բարու հաղթանակը չարի, ստի, խավարի նկատմամբ:

¹³ Նույն տեղում, էջ 6:

¹⁴ Ульмасова З., Истоки формирования таджикского исторического романа, (Журнал - *Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки*) № 3 / 2011 ст. 4, (<http://cyberleninka.ru/article/n/istoki-formirovaniya-tadzhikskogo-istoricheskogo-romana>) (19.03.2016)

¹⁵ Шодиевич Х., Жанр романа урду и его развитие до первой половины XX в. ст. 33.

Այստեղ արտացոլվում են տարբեր խավերի մարդկանց հարաբերությունները, վերլուծվում կենսական կարևոր խնդիրներ և բացահայտվում մարդկային խառնվածքի շատ գաղտնիքներ: Կառուցվածքային տեսակետից դասթանը արձակ, ժողովրդական պատում է, որի սյուժետային գիծը իրադարձությունների խճճված լինելու պատճառով երբեմն կարող է խախտված լինել: Այստեղ գործող հերոսները մեծ մասամբ իրական պատմական անձինք են՝ թագավորներ, կրոնական գործիչներ, զորահրամանատարներ, երբեմն նաև հասարակ մարդիկ: Ավանդույթի համաձայն՝ դասթանի բովանդակությունը կարող է երանգավորված լինել ոչ միայն առասպելով, այլև կրոնական բովանդակությամբ: Օրինակ՝ «Ամիր Համզե»-ի հերոսը կրում է մարգարեի անունը, հաճախ նույնիսկ նրա հատկանիշները:

Դասթանների հերոսներն ունեն իրենց տեսակետը կյանքի մասին, սակայն եզրակացություններ չեն անում: Այդ հերոսները պարտավոր են սովորել ռազմական գործը և պատրաստ լինել ինքնագոհության, ինչի օրինակ կարող է ծառայել «Ամիր Համզեի» դասթանը¹⁶:

Պարսից դասթաններում հերոսները հիմնականում հանդես են գալիս սիրային պատմություններում, ճանապարհորդություններում, արկածներում, փնտրտուքներում, չարչարանքներում և խնամքի կարոտին հոգատարություն ցուցաբերելու մեջ: Այս հերոսներին հատուկ է մարդասիրությունը, հավատարմությունը ցեղային արժանապատվությունը, խաղաղասիրությունը և կարիքավորին աջակից լինելու հատկանիշը¹⁷:

Այս ստեղծագործությունների մեծ մասն ակունք է առնում հինավուրց լեգենդներից, որոնք էլ՝ իրական պատմական իրադարձություններից¹⁸: Դերվիշների, սուֆիների և ընդհան-

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 43:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Qasemzade M., Dastanhaye pahlevani va ayarie adabiyate farsi, Tehran, 1390, s. 11-13.

րապես շիայականության նկատմամբ ունեցած նախապաշարմունքները պատճառ են դարձել, որ դասթանասացները դրանք վերաշարադրեն ազգային-կրոնական գաղափարների հետ միահյուսած¹⁹: Դրա խոսուն ապացույցներից է «Ռոսթամնամե» դասթանը, որ «Մոջեզենամե» (Հրաշագիրք) դասթանի հավելվածն է:

Սեֆյանների տիրապետության շրջանում, հատկապես Թահմասպ Առաջին շահի օրոք (1524-1576 թթ.) և նրանից հետո, ֆաղիհները բավական ուժեղացնում են իրենց դիրքերը, և շիա հոգևորականության կողմից դեսսեասացությունը հետզհետե ավելի շատ արգելքների է հանդիպում: Բանը հասնում է նրան, որ դասթանասացությունն արգելվում է ֆեթվայով²⁰, սակայն այն շարունակում է իր գոյությունը կրոնական և կիսակրոնական քողի ներքո²¹:

Գործադրված արգելքները չեն կարողանում ժողովրդական ասացողների կազմակերպած փողոցային ներկայացումները կասեցնել: Դասթանները թե՛ բանավոր, թե՛ գրավոր տարբերակներով շարունակում էին տարածվել: Նույնիսկ շարունակում են թարգմանվել արաբերեն, ինչպես օրինակ Թահիր Թարուսիի «Դարաբնամեն»՝ արաբերենով «*ملک ضراب*» (Մալաբ Դարաբ):

Դասթաններում, որ ի սկզբանե կրոնական բովանդակություն չեն ունեցել և չէին կարող ունենալ, սկսում է ավելանալ կրոնական տարրը՝ պատմվելու իրավունք ստանալու նպատակով: Երևույթի վառ օրինակներից է Սեֆյան շրջանի սրճարաններից մեկի որմնանկարում Ռոսթամի պատկերը՝ իսլամական դրոշմ ձեռքին: Երբ նկարչին հարցնում են նման արտառոց պատկերի պատճառը, նա պատասխանում է. «Բո-

¹⁹ Qaragyoğlu Z. A., Dastani amiane ba range mazhabi, Gozareşe miras, Doreye dovome sale panjom, šomareye 45, xordad va tire 1390. s. 12-15.

²⁰ Ֆետվա՝ կրոնական որոշում, հրահանգ:

²¹ Qaragyoğlu Z. A., s. 13.

լորին է հայտնի, որ Ռոսթամը իսլամի տարածումից առաջ է ապրել, սակայն այն, ինչ նկարել եմ, ճիշտ է²²»:

Կիսակրոնական բովանդակությամբ դասթանների օրինակ են «Խավարնամե»-ն, «Մոխթարնամե»-ն և «Հեյդարի հարձակում»-ը, որոնք ձևավորվել են իրական պատմական անձանց շուրջ, սակայն պատմականությունից միայն հերոսների անուններն են մնացել: Իրադարձությունները հիմնականում մտացածին են կամ ստեղծված են հերոսական դասթանների օրինակով: Դրան գումարվում են նաև հերոսներին այարական հատկանիշներ ու արկածներ վերագրելը:

Մեֆյան դինաստիայի տիրապետության շրջանում դասթաններում տեղ են գտել տասներկու իմամական շիայականության գաղափարներ: Բնականաբար, հասկանալի է, որ դասթանասացները ցանկացել են իրենց ստեղծագործություններին լեգիտիմություն կամ թույլատրելիություն ապահովել: Չի բացառվում նաև, որ շիայադավան դասթանասացը սեփական նախաձեռնությամբ է շիայական գաղափարները ներմուծել ստեղծագործություն: Մի բան անհերքելի է, որ այդ ընթացքում ինչքան էլ կրոնականը գերակա է եղել, այնուամենայնիվ չի կարողացել ազգային թեմատիկայով դասթաններն ասպարեզից ամբողջովին դուրս մղել:

Մյուս կողմից ի հայտ են գալիս դասթաններ, որոնք կրում են ազգային և կրոնական գաղափարները միաժամանակ կամ դրանց իրադարձությունները միահյուվում են իրար, ինչպես օրինակ՝ «Ռոսթամնամե» դասթանում Ռոսթամը պարտվում է Ալիին և նրա հավատն ընդունում²³: Այսպիսի դասթաններում իրենց արտահայտությունն են գտնում թե՛ ազգային, թե՛ կրոնական, թե՛ ժողովրդական պահանջները:

«Մոջեզենամե» դեսսեում Չինաստանի արքայորդին ծովային ճամփորդության ժամանակ նավաբեկության է ենթարկ-

²² Qaragyoğlu Z. A., s. 14.

²³ Նույն տեղում, էջ 14:

վում, որի ընթացքում ինքը և նավի անձնակազմը զոհվում են: Վշտաբեկ հայրը Չինաստանից գալիս է Մադինա և Մուհամմեդ մարգարեից օգնություն խնդրում: Վերջինս Ալիին հանձնարարում է, որ երիտասարդին գտնեն և կենդանացնեն: Ալին հրաշքներ գործելով երիտասարդին և ջրասույզ եղած ուղեկիցներին գտնում, կենդանացնում է: Դրանից հետո Չինաստանի արքան իսլամ է ընդունում²⁴:

«Ռոսթամնամե»-ում Սողոմոն Իմաստունն Իրանի շահ Քեյ Խոսրովին նամակ է գրում, որ նա իսլամ ընդունի: Քեյ Խոսրովը Սողոմոնի երկրին և այնտեղ առկա իրադրությանն անձանոթ Ռոսթամին ուղարկում է Սողոմոնի պալատ, որ գնա, տեղում իրավիճակին ծանոթանա և իրեն իրազեկի: Այնտեղ Ռոսթամը մի հզոր դևի հետ է մենամարտում և հաղթում: Այնուհետև հայտնվում է Ալին, պարտության մատնում Ռոսթամին և ստիպում ենթարկվել իրեն: Երբ Ալին և Ռոսթամը մենամարտում են, իմամը Ռոսթամի գոտուց բռնում և նրան երկինք է շարտում: Ռոսթամն այնքան բարձր է թռչում, որ երկնքում հրեշտակների ձայնն է լսում, ովքեր նրան խորհուրդ են տալիս երկիր վերադառնալիս «Յա Ալի» ասել:

Ես Ռոսթամն եմ՝ աշխարհի դյուցազունը,

Աման, Յա Ալի, ալ աման, ալ աման²⁵:

«Ալինամե» դասթանում Ալիին վերագրվում են անգամ փահլևանական և այլարական անհավանական արկածներ:

Պարսկալեզու դասթանների շարքում «Աբումուալիմնամե»-ն առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում: Այն գոյություն է ունեցել դեռ մինչևմոնղոլական դարաշրջանում և Իրանում մեծ ժողովրդականություն է վայելել ընդհուպ մինչև XX դարասկիզբը, իսկ Աֆղանստանում՝ նույնիսկ մինչև XX դարավերջը: Այն նվիրված է Իրանի և արաբական Խալիֆաթի պատմության հայտնի քաղաքական գործիչ, իրանական ժո-

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

դովորողների շրջանում մեծ հեղինակություն վայելած գորավար Աբու Մուսլիմին, ով գլխավորել է Խորասանում սկսված հակաօմայան շարժումը VIII դարում:

Հետագոտողների շրջանում «Աբումուսլիմնամե» դասթանի ժանրային պատկանելության շուրջ չկա միասնական մոտեցում: Դրան առնչված յուրաքանչյուր գիտնական առաջ է քաշել սեփական վարկածը: Պատմաբաններ Վ. Ժուկովսկին և Վ. Մասալսկին այս դասթանը բնութագրում են որպես «պատմավեպ»: Յ. Բորչչևսկին այն բնութագրում է որպես պատմական և պատմահերոսական վեպ: Հանդիպում են նաև «հեքիաթային-հերոսական բնույթի վեպ», «հերոսական վեպ», «հերոսական-ասպետական բնույթի վեպ», «կիսապատմական-կիսահեքիաթային դասթան», «դյուցազնական-պատմական վեպ», «հեքիաթ» և այլ բնութագրումներ:

Առաջին հերթին ժանրային բնութագրի այսպիսի բազմազանության առիթ կարող է հանդիսանալ ժողովրդական ստեղծագործության մակերեսային ուսումնասիրությունը: Այս հանգամանքը առիթ է դարձել նաև, որ Յ. Սալիմովն արտահայտի հակասական կարծիքներ²⁶: Կ. Չիլանը չի հերքում վերոնշյալ յուրաքանչյուր բնորոշման հիմնավորված լինելը, սակայն առաջարկում է հեռու մնալ բացարձակ մոտեցումներից, քանզի այդ բնորոշման հիմք հանդիսացած յուրաքանչյուր հատկանիշ չի կարող հավակնել դասթանի ամբողջական բնութագրման համար: «Աբումուսլիմնամե»-ն, ինչպես և ժողովրդական ստեղծագործության ցանկացած խոշորածավալ նմուշ, բազմապլանային է:

Լինելով ժողովրդական վեպի վաղ օրինակներից՝ այն յուրօրինակ մոդել է հանդիսացել հետագայում ստեղծված դասթանների համար: Այն գիտական աշխարհում ճանաչում է գտել թուրքերեն տարբերակների շնորհիվ, որոնց ձեռագրերը հայտնաբերվել են եվրոպական գրադարաններում XIX դարի

²⁶ Чилаев К., Народный роман, ст. 94.

կեսերին: Այս հարցում կարևոր նշանակություն ունի ֆրանսիացի հետազոտող Իրեն Մելիկովայի մենագրությունը, որում հիմնականում քննվում է դասթանի թուրքական տարբերակը և դրա տարածվածությունը թուրքական ժողովուրդների շրջանում: Չափազանց հետաքրքիր են հեղինակի եզրակացությունները դասթանի՝ Թուրքիայի հասարակական և հոգևոր կյանքում ունեցած դերի մասին: Մակայն Մելիկովան, տեղյակ չլինելով երկի պարսկալեզու տարբերակներից, չի օգտվել իրանական և խորհրդային գրականագետների ուսումնասիրություններից²⁷:

Պարսկալեզու տարբերակի առաջին հայտնաբերողը Ն. Խանիկովն է, ով այն հրատարակել է 1842 թ. Բուխարայում: XIX դարի վերջում Վ. Ժուկովսկին «Աբումուսլիմնամե»-ն օգտագործում է որպես պատմատեղագրության ուսումնասիրության անտղդակի նյութ: Այնուհետև Ժուկովսկիի օրինակով այն օգտագործում է Վ. Բարտոլդը հին Մերվի տեղագրության ուսումնասիրության համար²⁸:

Ըստ ավանդության՝ դասթանի կազմողը Աբու Թահիր Թարսուսին է: Ուշադիր քննության դեպքում պարզ երևում է, որ դասթանի հիմքում ընկած է ոչ միայն ֆուլկորային նյութը: Կոնկրետ պատմական փաստերի առկայությունը, պատմական իրադարձությունների որոշակի տարեթվերը, մեծ թվով մասնակիցների անունները, ինչպես նաև դեպքերի՝ իրականությանը մոտ նկարագրությունը թույլ են տալիս ենթադրել, որ դասթանի ստեղծման մեջ օգտագործված է նաև փաստագրական նյութ: Այս առանձնահատկությանն է ուշադրություն դարձրել իրանցի գրականագետ Վահիդ Դասթգարդին: Ըստ վերջինիս՝ հեղինակը տիրապետել է Աբու Մուսլիմի ողջ

²⁷ Նույն տեղում, էջ 9:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 8:

պատմությանը և, այն միահյուսելով հեքիաթայինի հետ, ստեղծել է այս մեծ և հուզիչ գիրքը²⁹:

«Աբումուսլիմնամե»-ի ստեղծումը, ըստ ավանդության, վերագրվում է Մահմուդ Ղազնավիի տիրապետության շրջանին (998-1030 թթ.): Թուրքական տարբերակներից մեկի առաջաբանում ասվում է, որ դասընթացը պատմվել է սուլթանի խնդրանքով Աբու Թահիր Թարսուսիի կողմից³⁰: Անշուշտ, սա կապ ունի ավանդության հետ, քանի որ Մահմուդ Ղազնավին հատուկ նպատակով մեծ տեղ էր տալիս մշակույթին:

Պալատում ասացողներ պահելը եղել է դեռ Մահմուդից ավելի վաղ: X դարում Խորասանի սեփահսալար Աբու Մանսուր Մահմուդ բեն Աբդ աբ Ռազակի պալատում եղել է ռավիների³¹ խումբ, որ կազմում էր «Շահնամե»-ի «Շահնամեյե Աբու Մանսուրի» կոչված տարբերակի տեքստը:

Ասացողներ կային նույնիսկ XIX դարում Նասրեդդին շահի պալատում:

X-XI դդ. «Աբումուսլիմնամե»-ն, հավանաբար, գոյություն է ունեցել դեռ գրույցի տեսքով, որում գործող հերոսներն իրական պատմական անձինք են եղել: Մտացածին կերպարները ներմուծվել են հետագայում՝ քաղաքային՝ ժողովրդական գրականության զարգացմանը զուգընթաց՝ լսարանի պահանջներին համապատասխան, ինչի ընթացքում ծնվում են նոր ստեղծագործություններ:

Միջնադարյան հեղինակների ստեղծագործություններում լեգենդային նյութը հաճախ է միահյուսվում ճշգրիտ պատմության հետ: Թարսուսիի դասթաններում նույնիսկ ֆանտաստիկան է ներհյուսվում պատմական կտավին և կրում է ոչ թե հեքիաթային, այլ ընդգծված էպիկական բնույթ:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 61:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 4:

³¹ Ռավի՝ ասացող:

Խալիֆի պալատում Աբու Մուսլիմի դավադիր սպանությունից հետո Կարախանյանների ներկայացուցիչ Մալեքզադ խաքանը և նրա անձնական այսր Բադի Յալդան գորավարի մասունքները բերում են հայրենիք և հողին հանձնում: Հետագա տարբերակներում Մալեքզադ խաքանի դերն ստանձնում է խորեզմի Միզրաբ շահը, իսկ ավելի ուշ՝ Ահմադ Ջամչին: Մա հավանաբար պայմանավորված է նյութը տարբեր սերնդի ասացողների կողմից պատմված լինելու հանգամանքով:

Ժամանակի ընթացքում, հասարակական-քաղաքական փոփոխություններով պայմանավորված, դասթանը կրում է որակական և ծավալային փոփոխություններ:

Հաշվի առնելով դասթանի տարածվածության աշխարհագրության ընդարձակումը՝ զարմանալու չէ դրանում եղած պատմական, հասարակական, արկածային, կրոնական և հեքիաթային-ֆանտաստիկ տարբեր շերտերի գոյությունը: Ուստի Մավերնահրում ստեղծված տարբերակները կարող էին ընդհանուր ոչինչ չունենալ Սպահանում կամ Շիրագում մի քանի դար տարբերությամբ ստեղծված տարբերակների հետ:

Կարախանյանների օրոք եթե դասթան են ներմուծվում նոր հերոսներ՝ Մալեք խաքանը՝ Մավերնահրի տիրակալը, և այլն, ապա խորեզմշահերի օրոք նրա կերպարը խամրում է և տեղը զիջում Խորեզմի Միզրաբշահին³²:

Հետզհետե այս դասթանը ևս ստանում է կրոնական երանգավորում: Տարբերակներից մեկում պատմվում է, որ իբր մահվանից հետո Մուհամմեդ մարգարեն երկնքում հանդիպում է Ջաբրայիլին և հարցնում, թե ողջ երկիրը թաղված է մռայլ խավարի մեջ, միայն մեկ լուսավոր կետ կա, ո՞րն է դա: Ջաբրայիլը պատասխանում է, որ այդ լուսավոր կետը Խորեզմն է, որտեղ դեռ մեծարվում է մարգարեի ցեղը, և որտեղից էլ պիտի ծնունդ առնի Մուհամմեդի սերունդների իրավունքը վերականգնող մարտիկներից մեկը: Այդ լուսավոր կե-

³² Նույն տեղում, էջ 72:

տի շուրջ եղած մութը մնացյալ մարդկությունն է, իսկ մարգարեի ցեղը շուրջբոլորի ծիածանն է:

Դժվար չէ կռահել, որ մարտիկը Միզրաբշահ Ջահանգիրի Խորեզմին է, ինչպես սովորաբար անվանվում է դասաթանում: Աբու Մուսլիմը վարած մարտերից մեկում ողջ է մնում շնորհիվ Միզրաբշահ Խորեզմիի՝ ժամանակին հասցրած օգնության: Նա Աբու Մուսլիմին է նվիրում իր ունեցվածքն ու գորքը՝ պահելով միայն ձին, մտրակը և շորերը³³:

Դասաթանի վերջում Միզրաբն սկսում է հավասար համարվել Աբու Մուսլիմին, իսկ Օմայաններին տապալելու վաստակը միտում կա վերագրելու խորեզմիներին:

Աբու Մուսլիմը Միզրաբին ասում է. «Դու այլևս իմ ծառան չես, այլ ինձ հավասար աթոռակից: Ով համարձակվի Միզրաբին համարել ինձ ծառա, ես նրա լեզուն կպոկեմ³⁴»:

Դասաթանի պատումներից մեկում կրոնական՝ շիական թեմատիկան (որը հետագայում գերիշխելու է նաև ժամանակակից պատմավեպում)՝ կապվում է ստեղծագործության առաջատար հերոսներից մեկի՝ Ահմադ Ջամչիի հետ: Այս հերոսին դերվիշի կրոնամիստիկական հատկանիշներ վերագրելը, հավանաբար, կրկին վերաբերում է հետմոնղոլական՝ Սեֆյան դինաստիայի տիրապետության շրջանին, երբ դերվիշականությունը մասսայական բնույթ է ստանում:

Ըստ Ի. Պ. Պետրուշևսկիի՝ շրջմոլիկ դերվիշները գրեթե ոչնչով չէին տարբերվում այարներից: Նրանք այլևս ոչ մի կապ չունեին սուֆիական գաղափարախոսության հետ և վերածվել էին պրոֆեսիոնալ մուրացկանների³⁵:

Դասաթանի ուշ տարբերակներում (հավանաբար Սեֆյանների օրոք) ասացողներից ոմանց հաղորդամար Ահմադ Ջամչիի արմատները հասնում են մինչև Մուհամմեդ մարգարե:

³³ Նույն տեղում, էջ 73:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 74:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 74-75:

Զամչին, բացի դուրսագնական ուժից, վերագրվում է նաև աստվածային հատկանիշներ: Հենց այս պատճառով էլ դասթանի միստիկ-ֆանտաստիկական դրվագները կապված են նրա հետ, և Աբու Մուսլիմի մահվանից հետո Զամչին գրվում է առաջատար դեր՝ գլխավորելով Աբբասյանների դեմ պայքարը: Այս պայքարն էլ հիմք է հանդիսացել «Թաբութնամե», «Զամչինամե» դասթանների ստեղծման համար:

Հետագայում Ահմադ Զամչիի քաջագործությունների մասին ասացողները ծավալում են թեման: Դասթանում կրոնական գաղափարների ազդեցությունը ամբողջովին ուսումնասիրված չէ, հատկապես շիական ուղղության, ինչի լուսաբանումը կօգնի նաև դրանց հիման վրա ստեղծված պատմավեպերի ուսումնասիրությանը:

Մեֆյանների օրոք կրոնական մոլեռանդությունն այն աստիճանի էր հասել, որ շահ Իսմայիլի հրամանով 1501թ. Աբու Բաքր, Օմար և Օսման խալիֆները նգովվեցին: Այս կարգը չեղյալ հայտարարվեց միայն Նադիր շահի կողմից 1736թ.:

Մ. Ջ. Մահջուբը օրինակ է բերում Մաջլեսում պահվող ձեռագրից՝ արտագրված Մամարդանդում, որի շիա ընթերցողը ջնջում է առաջին երեք խալիֆների անունները, սակայն նրանց հետ կապված դրվագները թողնում նույնությամբ:

Ուսումնասիրելով պարսից հետհեղափոխական շրջանում ստեղծված պատմավեպերը՝ գալիս ենք այն եզրակացության, որ դրանց և միջնադարյան դասթանների միջև առկա է «ժառանգական» կապ, մանավանդ կրոնական՝ շիական գաղափարների պրոպագանդման տեսանկյունից: Դասթաններում կրոնական շերտը հետագոտման լուրջ կարիք ունի, ինչն իր հերթին ևս մի ելակետ կդառնա պարսից ժամանակակից պատմավեպի առանձնահատկությունների ուսումնասիրության գործում:

УСИЛЕНИЕ РЕЛИГИОЗНОЙ ТЕМАТИКИ В СРЕДНЕВЕКОВОМ ПЕРСИДСКОМ ДАСТАНЕ

Гарник Геворгян
(резюме)

Начиная с IX – XII вв. в Иране и в Средней Азии в персидской литературе большое распространение получает жанр народного романа - дастана. Большинство этих стихотворений берут своё начало из древних легенд, которые в свою очередь - от реальных исторических событий. В период правления Сефевидов, дастаны получили религиозную окраску, с целью приобретения права на существование. Народный роман является самостоятельным жанром, который не имеет ничего общего с современной прозой, но может стать тематическим источником для современных литературных жанров – романа, эссе и рассказа.

THE STRENGTHENING OF THE RELIGIOUS THEME IN PERSIAN MEDIEVAL DASTAN

Garnik Gevorgyan
(summary)

Beginning from the IX-XII centuries within the frameworks of Persian literature the genre of national poem called dastan finds a vast spread and prosperity in Iran and Middle Asia. The majority of these works gets source from the ancient legends. The latter ones, in their turn, derive from historical events. During the reign of Safavid dynasty dastans intend to include religious elements with the purpose to be told. National poem is an independent literature genre and has no any connection to the modern prose. Nevertheless it can serve as a thematic source for modern literature genres like poem, essay and novel.